

LINGVISTINĖS PASTABOS

Dėl socialinių santykių reiškimo subjektyvaus vertinimo
participiniais įvardžiais

§ 1. Daugelyje pasaulio kalbų participiniais ir neparticipiniais įvardžiais¹ reiškama pagarba / nepagarba ir kitokie adresanto jausmai adresatui² arba neparticipiniam asmeniui [Майтнянская, 1969, c. 151]. Adresanto³ vartojami vadina-
mieji „antrojo asmens“ įvardžiai adresatui pavadinti yra komunikacijos akto dalyvių socialinių, kultūrinių ir asmeninių santykių subtilūs indikatoriai [Friedrich, 1971, p. 219]. Jais reiškiamas ne tik adresanto požiūris į pasaulį, ne tik jo santykis su adresatu, bet kartu atspindima ir socialinių santykių sistema [Майтнянская, 1969, c. 151]. Tokie įvardžiai tyrinėtojų vadinami subjektyvaus vertinimo įvardžiais [Майтнянская, 1969, c. 151].

§ 2. Subjektyvaus vertinimo įvardžiams lietuvių kalboje priskirtini: 1) iš samplaikos kilęs (arba suaugtinis) įvardis *tamsta*, dial. *tāmista*, *tāmysta* [Senkus, 1963, p. 38] < *tavo mylista*; 2) daugiskaitinis *jūs*, vartojamas vietoj vienaskaitinio *tu*. Įvardžiai *tamsta* ir *jūs* sudaro opozicijas su *tu* ir *pats*.

§ 3. Nuo participinių įvardžių būtina atiboti įvairius būdvardinius ir dalyvinius kreipinius (*sveikas*, *gerbiamasis*, *meldžiamasis*), kurie be pagrindo priskiriami prie įvardžių [LKG, p. 707–708]. Nuo įprastų būdvardžių resp. dalyvių jie skiriasi tik vartojimo standartizacija tam tikrose situacijose, bet iš esmės jie nėra atitrūkę nuo būdvardžių resp. dalyvių klasės [Майтнянская, 1969, c. 152; Lyons, 1977, p. 641] ir, be vokatyvinės funkcijos, atlieka kitas jiems būdingas funkcijas. Artimiausios įvardžiams yra samplaikos, į kurias įeina kilmininkas *jūsų* ir ypatybę žymintis daiktavardis. Tačiau tokios samplaikos bevartojamos tik istorinio pobūdžio beletristikos veikaluose, plg.: *Bet Ščiurinas teturėjo vieną atsakymą*:

¹ Participiniais įvardžiais [Rosinas, 1982, p. 130] vadinami tradiciškai „pirmojo ir antrojo asmens“ įvardžiais laikomi įvardžiai [LKG, p. 671], o neparticipiniais – tradiciškai vadinamieji „trečiojo asmens“ įvardžiai.

² Dėl terminų *adresantas* ir *adresatas* plačiau žr. Žulys, 1974, p. 86–87.

³ Apie adresanto sferos daugiskaitinių įvardžių *mes* žymimą vieną asmenį jau yra rašyta [Rosinas, 1975, p. 74–77].

nieko nežinau jūsų malonybe MPR 7, 72, publicistikoje, informuojančioje apie kitų kraštų socialinius santykius, ir diplomatų kalboje.

Kreipinių ir įvardinių samplaikų perėjimo į participinius įvardžius kriterijumi reikia laikyti fonologinės struktūros pakitimą ir visišką pagrindinės reikšmės išnykimą [Майтгауская, 1969, c. 153]. Pavyzdžiui, participiniu įvardžiu galima laikyti lietuvių tarmėse ir bendrinėje kalboje vyresniosios kartos dar vartojamą *tamsta*, kuris yra kilęs iš *tavo mylista* [Fraenkel, 1962, p. 449], plg. len. *twoja miłość*, arba ispanų *Usted „jūs“* (vienaskaita) < *vuestra merced „jūsų malonybe“* [Pei, 1966, p. 90].

§ 4. Lietuvių bendrinės kalbos subjektyvaus vertinimo įvardžių funkcijos ir reikšmės šiuolaikiniais metodais iš viso nėra tirtos. Šių įvardžių funkcijoms ir vietai participinių įvardžių posistemyje nustatyti ypač svarbūs yra sociolingvistiniai tyrimai, apimantys visus adresato sferos įvardžius. Tokių tyrimų ypač reikalauja įvardis *tamsta*, dėl kurio statuso bendrinės kalbos participinių įvardžių posistemyje tiek bendrinės kalbos, tiek kalbos kultūros specialistai, neištyrę jo vartosenos, daro ne visai pagrįstas išvadas [LKG, p. 670; Jucys, 1972, p. 16].

Adresato sferos įvardžių distribuciją sociolingvistiniu požiūriu galima tirti dviem būdais: 1) empiriškai, t. y. jų vartojimą grožinėje literatūroje, atsižvelgiant į komunikacijos akto dalyvių sociologines charakteristikas ir situacijas; 2) psicholingvistiniu eksperimentu.

Kadangi lietuvių kalbos adresato sferos kalbamieji įvardžiai neištirti nei vienu, nei kitu būdu, šiame straipsnyje sociolingvistiniu aspektu apibendrinami adresato sferos įvardžių distribucijos empiriniai duomenys, surinkti iš trijų pastarojo dešimtmečio lietuvių rašytojų romanų. Tyrimo tikslams atsitiktinai pasirinkti šie romanai: R. Lankausko „Netikėtų išsipildymų valanda“ (V., 1975). V. Bubnio „Nesėtų rugių žydėjimas“ (V., 1976) ir J. Mikelinso „Genys yra margas“ (V., 1976).

Sociolingvistiniuose tyrimuose komunikacijos akto dalyvių svarbiausias požymis yra jų sociologinės charakteristikos [Эрвин-Трипп, 1975, c. 338], į kurias įeina jų visuomeninis statusas (lytis, amžius, profesija), jų tarpusavio santykiai (vadovas / valdinys, vyras / žmona) ir specifiniai vaidmenys, kurie charakterizuoja socialinę situaciją (šeimininkas / svečias, pardavėjas / pirkėjas) [Эрвин-Трипп, 1975, c. 338].

Komunikacijos akto dalyviai socialiniu požiūriu gali būti lygūs arba nelygūs; vienas iš jų gali būti pranašesnis, o antrasis, priešingai, socialinio pranašumo požymio gali neturėti [plg. Lyons, 1977, p. 641]. Pasirenkant adresato sferos participinį įvardį, adresantui jau yra aiški adresato socialinė charakteristika.

Socialinio pranašumo požymis gali priklausyti nuo socialinio vaidmens, kurį asmuo vaidina socialinių santykių hierarchijoje (vadovas pranašesnis už valdinį, tėvai – už vaikus, dėstytojas – už studentą ir t. t.), lyties (moteris pranašesnė už vyrą), amžiaus (vyresnis žmogus pranašesnis už jauną), pažinimo (nepažįstamas pranašesnis už pažįstamą) ir kitų faktorių [plg. Lyons, 1977, p. 641].

Svarbios sociolingvistiniuose tyrimuose yra situacijos⁴, kurių pakitimas žymiu mastu reglamentuoja žmonių elgesį ir jų kalbinę išraišką. Pasikeitus bendravimo situacijai, komunikacijos akto dalyvių familiarūs santykiai gali virsti nefamiliariais ir atvirkščiai.

§ 5. Ištyrus minėtų romanų situacijas ir komunikacijos akto dalyvių sociologines charakteristikas, išryškėjo įvardžių *tu*, *pats*, *jūs* ir *tamsta* vartojimo distribucija, kuri pateikiama 1, 2, 3 ir 4 lentelėje (→ nurodo adresatą), plg.:

1 lentelė. Šeimos narių ir giminaičių santykių identifikacijos matrica
(įvairios buitinės situacijos)

Komunikacijos akto dalyviai	tu	jūs	tamsta	pats
vyras → žmona	+	–	–	+
žmona → vyras	+	–	–	–
tėvas → sūnus	+	–	–	–
sūnus → tėvas	+	+	–	–
motina → sūnus	+	–	–	–
sūnus → motina	+	+	–	–
duktė → tėvas	+	+	–	–
senelis → anūkas	+	–	–	–
anūkas → senelis	+	–	–	–
senelė → anūkas	+	–	–	–
senelė → anūkė	+	–	–	–
anūkė → senelis	+	–	–	–
brolis → sesuo	+	+	–	–
sesuo → brolis	+	–	–	–
sūnėnas → dėdė	–	+	–	–
sūnėnas → dėdienė	–	+	–	–
marti → uošvis	–	+	–	–
marti → uošvė	–	+	–	–
uošvė → marti	+	–	–	–
uošvis → marti	–	+	–	–

⁴ Kai kurie autoriai situaciją vadina aplinka (r. *обстановка*) [Эрвин-Трипп, 1975, с. 337].

2 lentelė. Bendraamžių santykių identifikacijos matrica
(situacija: susitikimai, pasimatymai, pokalbiai telefonu, kelionės, dalykinės konsultacijos, prekyba)

Karta	$\pm P^5$	Komunikacijos akto dalyviai	tu	jūs	tamsta	pats
Jaunoji karta	+P	vaikinas → vaikinas	+	-	-	+
		vaikinas → mergina	+	-	-	-
		mergina → vaikinas	+	-	-	-
		mergina → mergina	+	-	-	-
	-P	vaikinas → vaikinas	+	+	-	-
		vaikinas → mergina	-	+	-	-
		mergina → vaikinas	-	+	-	-
Vyresnioji ir senoji karta	+P	vyras → vyras	+	+	+	-
		vyras → moteris	-	+	+	-
		moteris → vyras	+	+	+	-
		moteris → moteris	+	+	+	-
	-P	vyras → vyras	+	+	+	-
		vyras → moteris	-	+	+	-
		moteris → vyras	-	+	+	-

⁵ $\pm P = \pm$ pažįstamas.

3 lentelė. Kartų santykių identifikacijos matrica
(situacija: susitikimai, kelionės, pokalbiai telefonu, dalykinės konsultacijos)

$\pm P$	Karta	Komunikacijos akto dalyviai	tu	jūs	tamsta	pats
-P	Vyresnioji → jaunesnioji	vyras → jaunuolis	+	+	+	-
		senis → vyras	+	-	+	-
		moteris → jaunuolis	+	+	+	-
	Jaunesnioji → vyresnioji	jaunuolis → vyras	-	+	-	-
		vyras → senis	-	+	+	-
		jaunuolis → moteris	-	+	-	-

3 lentelė (tęsinys)

±P	Karta	Komunikacijos akto dalyviai	(u)	jūs	tamsta	pats
+P	Vyresnioji →jaunesnioji	vyras → jaunuolis	+	-	+	-
		senis → jaunuolis	+	-	-	-
		moteris → jaunuolis	+	-	-	-
	Jaunesnioji →vyresnioji	jaunuolis → vyras	-	+	-	-
		vyras → senis	-	+	+	-
		jaunuolis → senis	-	+	-	-
		jaunuolis → moteris	-	+	-	-

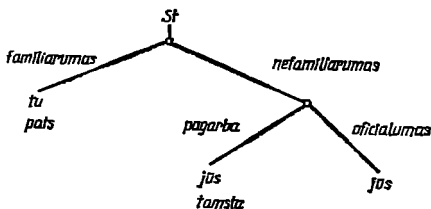
4 lentelė. Bendradarbių santykių identifikacijos matrica (situacija: dalykiniai pokalbiai)

Karta	Komunikacijos akto dalyviai	tu	jūs	tamsta	pats
Vyresnioji →jaunesnioji	darbininkas → cecho viršin.	+	-	-	-
	direktorius → cecho viršin.	+	-	-	-
	kadrų sk. viršin. → darbininkas	+	-	-	-
Jaunesnioji →vyresnioji	cecho viršin. → darbininkas	+	+	-	-
	darbininkas → kadrų sk. viršin.	-	+	-	-
Be amžiaus faktorius	cecho viršin. → darbininkas	+	+	-	-
	brigadininkas → darbininkas	+	-	-	-
	darbininkas → brigadininkas	+	-	-	-
	cecho viršin. → prof. pirmin.	-	+	-	-
	vyr. inžinierius → inžinierius	-	+	-	-
	inžinierius → vyr. inžinierius	-	+	-	-
	brigadininkas → inžinierius	-	+	-	-
	inžinierius → darbininkas	+	-	-	-
	darbininkas → inžinierius	-	+	-	-

Lentelių duomenys rodo, kad lietuvių bendrinėje kalboje komunikacijos akto dalyvių santykiai gali būti familiarūs / nefamiliarūs. Nefamiliarūs santykiai vienose situacijose suvokiami kaip pagarbūs, o kitose – kaip oficialūs. Jau tas faktas, kad oficialumas reiškiamas tuo pačiu daugiskaitiniu įvardžiu, kaip ir pa-

garba, rodo, kad oficialumas yra susijęs su pagarba. Ir diachroniniu požiūriu anksčiau yra *jūs* vartojimas pagarbos reikšme: Europos kalbose adresato sferoje jį suformavo „karališkasis“ *mes* [Майтинская, 1969, c. 156; Rosinas, 1975, p. 75]. Todėl į žmonių santykių oficialumą, reiškiamą įvardžiu *jūs*, galima žiūrėti kaip į pagarbos santykių variantą; žmonių santykių oficialumas socialinių ir kultūrinių vertybių matu padaro patį žmogų, o ne jo socialines charakteristikas. Dėl ryšio su pagarba tam tikriems visuomenės sluoksniams santykių oficialumas yra nepriimtinas dėl to, kad eliminuoja jų pačių subjektyviai suvoktą socialinio pranašumo požymį. Vienintelė išeitis, gelbstinti tokių žmonių „socialinį prestižą“, yra familiarus elgesys su kitais žmonėmis.

Žmonių santykių tipus (St) ir jų reikškimą adresato sferos įvardžiais galima pavaizduoti tokia schema:

§ 6. Tiriamų romanų adresato sferos įvardžių distribucija leidžia daryti šias išvadas:

1. Šeimos nariai, nepriklausomai nuo amžiaus, lyties ir kitokių faktorių, kreipiasi vienas į kitą įvardžiu *tu* (arba *pats*).

2. Vaikai į tėvą ar motiną kreipiasi įvardžiu *jūs* tik tais atvejais, kai tėvas ar motina, sprendžiant iš romanuose pateiktų tiesioginių ir netiesioginių jų sociologinių charakteristikų, yra kilę iš tų Aukštaitijos vietų, kuriose vaikų kreipimosi į tėvus norma yra įvardis *jūs* [plg. Senkus, 1963, p. 38].

3. Tolimesnių giminaičių santykiams yra būdinga pagarba, kuri reiškiamą įvardžiu *jūs*.

4. Jaunosios kartos bendraamžių santykius įvairiose buitinėse situacijose galima apibūdinti taip: a) pažįstami jauni žmonės, nepriklausomai nuo lyties ir kitokių faktorių, kreipiasi vienas į kitą familiariai (*tu*); b) nepažįstami tik vaikinai gali kreiptis vienas į kitą familiariai (*tu*); c) nepažįstami skirtingos lyties atstovai kreipiasi vienas į kitą pagarbiai (*jūs*).

5. Vyresniosios kartos bendraamžių santykius labiau veikia lyties ir nepažįstamumo faktoriai: a) tik vyrai, nepriklausomai nuo to, ar jie pažįstami, ar nepažįstami, gali kreiptis vienas į kitą familiariai; b) vyrai tiek į pažįstamas, tiek į nepažįstamas moteris kreipiasi pagarbiai (*jūs*, *tamsta*).

6. Vyresniosios kartos atstovas į nepažįstamą jaunosios kartos atstovą gali kreiptis ir familiariai (*tu*), ir pagarbiai (*jūs, tamsta*), o į pažįstamą – paprastai tik familiariai.

7. Jaunesniosios kartos atstovas tiek į pažįstamą, tiek į nepažįstamą vyresniosios kartos atstovą kreipiasi pagarbiai (*jūs*).

8. Bendradarbių santykiams būdingas tiek familiarumas, tiek oficialumas: a) valdiniai į vadovus paprastai kreipiasi *jūs*; b) vadovai į valdinius paprastai kreipiasi familiariai (*tu*).

9. Vadovų santykių su valdiniais familiarumą reikia interpretuoti kaip savo pačių socialinio pranašumo sąmoningą demonstravimą ir valdinių menkinimą.

10. Familiarumas, reiškiamas įvardžiu *tu*, potencialiai gali būti reiškiamas ir įvardžiu *pats*.

11. Jaunoji karta pagarbos nebereiškia įvardžiu *tamsta*; jaunosios kartos kalboje familiarumas / nefamiliarumas bereiškiamas įvardžiais – *tu (pats)* ir *jūs*.

12. Įvardžiu *tamsta* (resp. *jūs*) pagarbą bereiškia tik vyresniosios kartos žmonės.

13. Kadangi įvardžio *tamsta* praktiškai nebevartoja bendrine kalba kalbanti jaunoji karta, į šį įvardį reikia žiūrėti kaip į nykstantąjį, arba dialektizmą [Zinkevičius, 1966, p. 294; Senkus, 1963, p. 37–38].

14. Pastangas atgaivinti įvardį *tamsta* bendrinėje kalboje [Jucys, 1972, p. 16] vargu ar galima laikyti tikslingomis. Įvardis *tamsta* nyksta ne dėl to, kad jis yra vertinys, o dėl to, kad konstrukcija *jūs* + veiksmažodžio daugiskaitos forma yra parankesnė, nes leidžia išvengti dažnai kartojamo įvardžio: pasakytas be įvardžio sakinyse, pavyzdžiui, *Kur (tamsta) eini?* būtų familiarus, o sakinyje *Kur (jūs) einate?* pagarba išliktų ir be įvardžio [Girdenis, Pupkis, 1978, p. 60].

SUTRUMPINIMAI

LKG – Lietuvių kalbos gramatika. – V., 1965, t. 1.

MPR – Mykolaitis-Putinas V. Raštai. – V., 1968, t. 7.

LITERATŪRA

Fraenkel, 1962 – Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. – Göttingen, 1962.

Friedrich, 1971 – Friedrich P. Structural Implications of Russian Pronominal Usage. – In: Sociolinguistics. Proceedings of the UCLA Sociolinguistics Conference, 1964 / Ed. by W. Bright. The Hague–Paris: Mouton, 1971, p. 214–259.

Girdenis, Pupkis, 1978 – Girdenis A., Pupkis A. Bendrinės kalbos norminimo ir kodifikavimo principai. – Kn.: Baltų kalbos ir jų tyrinėjimo metodai. V., 1978, p. 53–66.

Jucys, 1972 – Jucys A. Ar reikia vengti žodžio *tamsta*. – Kalbos kultūra, 1972, sąs. 22, p. 16.

Lyons, 1977 – Lyons J. *Semantics*. – Cambridge University Press, 1977, vol. 2, p. 373–897.

Pei, 1966 – Pei M. *The Story of Language*. – New York–Scarborough, Ontario, 1966, p. 508.

Rosinas, 1975 – Rosinas A. Dėl vadinamosios „autorinės daugiskaitos“. – *Kalbotyra*, 1975, t. 27(1), p. 74–78.

Rosinas, 1982 – Rosinas A. Baltų kalbų įvardžių semantinė struktūra ir pirminės semantinės struktūros rekonstrukcija. – Kn.: *Sintaksės ir semantikos klausimai. Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos TSRS įkūrimo 60-mečiui, pranešimų tezės*. – Šiauliai, 1982, p. 128–131.

Senkus, 1963 – Senkus J. *Jūs, tamsta ir tu*. – *Kalbos kultūra*, 1963, sąs. 5, p. 37–39.

Žulys, 1974 – Žulys V. Trečiojo asmens nėra. – *Kalbotyra*, 1974, t. 25(1), p. 83–92.

Zinkevičius, 1966 – Zinkevičius Z. *Lietuvių dialektologija*. – V., 1966, p. 542.

Майтинская, 1969 – Майтинская К. Е. Местоимения в языках разных систем. – М., 1969, с. 308.

Эрвин-Трипп, 1975 – Эрвин-Трипп С. М. Язык. Тема. Слушатель. Анализ взаимодействия. – В кн.: *Новое в лингвистике*. М., 1975, вып. 7, с. 336–362.

Albertas Rosinas

VISI

Rusų ir lietuvių kalbų katedra

[teikta

1983 m. vasario 7 d.

Dvikirčiai žodžiai M. Daukšos „Postilėje“

Čia norėčiau atkreipti dėmesį į vieną M. Daukšos „Postilės“ akcentuacijos ypatybę – dvikirčius pavyzdžius, iki šiol nesusilaukusius nei P. Skardžiaus, nei kitų kalbininkų dėmesio.

Du kirčius viename žodyje M. Daukša žymi (neskaitant akivaizdžių apsiriki- mų) keliais nesunkiai suprantamais atvejais.

1. Du kirčiai neretai reiškia „ddiviršūnį“ kirtį, būdingą daugeliui tarmių, pvz.: *Sūdžiā* 15₃₆ „teisėjas“, *lėgvā* 434₂ „lengvā“, *wienā* 28₁₆ „vienā“, *fjirdīs* 98₄₁ „širdis“, *fu Diewū* 97₅, *kālti* 111₄₃ „kalti“, *gėriūs* 50₁₅ „gėriūs“, *tinkhūs* 287₄₆, *drėfi* 23₃₂ „drįsti“, *užmirfjti* 79₃₂ „(tu) užmiršti“.

2. Kartkartėmis su kirčiu rašomos galūnės, iš principo galinčios turėti kirtį kituose žodžiuose: vns. vard. *jėmé* 101₃₆, kiln. *Dwāfjōs* 53₂₉, įn. *kūnū* 47₄₉, *wiēnū* 30₄₆, dgs. vard. *jōdžeī* 194₂₁, kiln. *ant āmjūū* 127₁₈, *iūfū* 263₁, *wifšōkiū* 106₄₄, gal. *jėklūs* 372₁₃, tar. n. 3 a. *padarītū* 628₂₆, *turētū* 30₄₆. Šalutinį morfemos kirtį gali turėti ne tik galūnės, pvz.: *ātsiūsiu* 215₂₁, *pašwėikino* 368₁₁.

3. Ypač dažnai žymimas „chorėjinis“ šalutinis kirtis („kirčio atgarsis“), susidarantis antrame pokirtiniame (rečiau – prieškirtiniame) skiemenyje: a) *krk-fjtitōias* 17₃₆, *Prānafjāwo* 19₄₋₅, 27₃₃, *mōkitiniū* 201₄₀, *mōterifjko* 52₄₉, *tōbulūmo* 74₁₈, *būdišfimes* 57₃₇, *gāudikite* 154₁₂₋₁₃; b) *apczjštītām* 75₄₅, *wākarōp* 189₃₃, *dāktarāi* 20₃₀, *prānafjāi* 127₁₉, *nerfmfjancziū* 100₁₀₋₁₁, *Prānafjū* 17₂₈, *stəbūklin-*